

Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar

Ethnic Formation Of Fatimid Army

Nihat YAZILITAŞ*

Özet

Bu çalışmada Fâtımî Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen yaklaşık 250 yıllık süreçte farklı milletlerden meydana gelen askeri unsurları ordularında istihdam etmesi, bunun temel sebepleri ve Fâtımî ordusunun bu çok uluslu yapısının Fâtımî Devleti'ne etkisi konu edilmiştir.

•

Anahtar Kelimeler

Fâtımîler, Berberiler, Araplar, Türkler, Zenciler, Ermeniler, Mısır.

•

Abstract

This paper is to deal with the human resources of Fatimid army from ethnic point of view from its establishment to the end about a period of 250 years together with the reasons in their employments and their results.

•

Key Words

Fatimid, Berberi, Arabians, Turks, Negros, Armenians, Egyptians

* Dr., Niğde Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Şîiler, önceleri Emevîler'in, sonra da Abbâsîler'in baskıları sonucu merkezî otoritenin kontrolünden uzakta olan Yemen, Kuzey Afrika, Deylem, Taberistan vs. bölgelere göç ederek faaliyetlerini buralarda sürdürdüler. Buna paralel olarak Şîî-İsmâilî imâmları da gizlenmeye ve da'vetlerini gizlice yaymaya başladılar. Bu gizlilik dönemi, İsmâilî dâîilerinden Ebû Abdullâh eş-Şîî'nin Mağrib'te elverişli ortamı hazırlayıp¹, 'Ubeydullah el-Mehdî'yi Mağrib'e dâvetine ve onun Mağrib'te ortaya çıkışına kadar devam etti. 6 Ocak 910 tarihinde Rakkâde'de 'Ubeydullah el-Mehdî'nin adının hutbelerde "*Emîr el-Mu'minîn*" olarak okunması ile Şîî İsmâilî Fâtımî hilâfeti kuruldu².

Fâtımîler, hilâfetin kendilerinin hakkı olduğunu, önce bunu Emevîlerin sonra da Abbâsîlerin gasbettiği iddiasını savunuyorlar, haklarını alacaklarına inanıyor ve bu uğurda bütün gayretleri ile çalışıyorlardı. Bunu elde edebilmelelerinin ancak güçlü bir ordu ile mümkün olacağını bilen Fâtımî Halîfeleri daha işin başında, devletin kuruluş aşamasında bu orduyu meydana getirmek için ellerindeki imkanları en iyi şekilde değerlendirmeye çalıştılar. Fâtımîler, devletin kuruluşundan itibaren buldukları coğrafyadaki askeri özellikleri öne çıkmış ve onların inancına sahip olan Berberileri ağırlıklı olarak orduda istihdam ettiler. Zamanla gerek coğrafi mekanda meydana gelen değişim ve gerekse Mısır-Suriye gibi yeni ele geçirilen ülkelerde karşılına çıkan daha düzenli ve daha disiplinli ordularla mücadeleye girmeleri ve ülke içindeki otoritelerini koruma çabaları Fâtımîleri, farklı milletleri ordularında istihdam etmek zorunda bırakmıştır.

¹ el-Kâdî en-Nu'mân b. Muhammed, *Risâlet İftitâh ed-Da've*, (Tah. Vedâd el-Kâdî), Beyrut 1970, s.71-148, 153-231; Cemâl ed-Dîn Ali bin Zâfir, *Ahbâr ed-Duvel el-Munkat'a*, (Tah. André Feré), el-Kâhire 1972, s. 6-7; ed-Dâî 'Îmâd ed-Dîn İdris b. el-Hasan, '*Uyûn el-Ahbâr ve Funûn el-Âsâr Fî Fedâil el-Eimme el-Ethâr*, (Tah. Dr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1974, c.V, s. 44-88 ; Hasan İbrahim Hasan, *Tarih ed-Devlet el-Fâtimiyye: fi el-Mağrib ve Mısır, ve Suriye ve Bilâd el-'Arab*, Kâhire 1981. s. 50-51; a.mlf, "Fâtımîler", *D.G.B.İ.T.*, İstanbul 1986-1990, c.V, s. 111-112; Heinz Halm, *The Empire of The Mahdi, The Rise of The Fatimids*, (Almanca'dan İngilizce'ye Tercüme eden Michael Bonner), Leiden-New York-Köln 1996, s. 39-43.

² el-Kâdî en-Nu'mân, *Risâlet İftitâh ed-Da've*, s. 231-240; Takıyy ed-Din Ahmed b. Ali el-Makrizî, *İtti'âz el-Hunefâ Bi-Ahbâr el-Eimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, Kâhire 1996, c.I, s. 65; 'Îmâd ed-Dîn İdris, '*Uyûn el-Ahbâr*, c.V, s. 98-112.; Heinz Halm, *The Empire*, s. 128-133; İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Duvel*, s. 7-8; 'İzz ed-Dîn Ebû el-Hasan Ali Muhammed el-Cezerî İbn el-Esîr, *el-Kâmil Fî et-Tarih*, (Tah. Omar 'Abd es-Selâm Tedmurî), Beyrut 1997., c.VI, s. 596; a.mlf *İslâm Tarihi*, (Ter. Ahmet Ağırakça, A. Özaydın, Y. Apaydın, Z. Tüccar, M. B. Eryarsoy, Redaktör Mertol Tulum), İstanbul 1987. c.VIII, s. 43; H.İ. Hasan, *Tarih ed-Devlet el-Fâtimiyye*, s. 84; a.mlf, "Fâtımîler", *D.G.B.İ.T.*, c.V, s. 119.

Bu çalışmada, Fâtımî Devleti'nin askeri teşkilatından ziyâde, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen yaklaşık 250 yıllık süreçte, Fâtımîler'in, Araplar, Berberiler, Slavlar, Türkler, Zenciler ve Ermeniler başta olmak üzere farklı milletlerden askeri unsurları ordularında istihdam etmeleri, bunun temel sebepleri ve ordunun bu çok uluslu yapısının Fâtımî Devleti'ne tesirini ortaya koymaya çalışacağız.

A- ARAPLAR:

Fâtımîler'in, varlıklarına son vererek toprakları üzerinde kendi devletlerini kurdukları Ağlebîler Devleti, orduda Arap unsura geniş yer vererek onları ön planda tutmuşlardı. Ancak Fâtımîler onların aksine Berberîleri (başta Kutâmeliler olmak üzere) ve es-Sekâlibe (Slavlar başta olmak üzere Avrupalı unsurlar)'yi ön plana çıkararak Arap unsurunun ordu içindeki güçlü konumunu zayıflatılar. Bununla birlikte, el-Mehdî'nin ilk zamanlarında çok sayıda Arap askeri Fâtımî ordusunda istihdam edilmiştir. Ebû Abdullâh'ın Ağlebîlere son vermesi ile birlikte Benû Ebî Hnızır, Benû Mâlik, Benû Milas ve Tıbne garnizonu ve komutanı Ebû el-Makarrî Fâtımîlere itaat arz ettiler. Sonradan Barka ve Trablus'takilerin de katılmasıyla Arap unsurunun sayısı arttı. Bunlar Ebû el-Kâsım'ın Mısır seferinde Kutâmeliler'le birlikte hareket ettiler³. Fâtımîlerin ilk halifesi el-Mehdî, Ebû Abdullah ve kardeşi ve bazı adamlarını ortadan kaldırdıktan sonra Ağlebî hizmetinde bulunmuş olan bazı Arap önde gelenlerini hizmetine aldı⁴. Arab unsur, el-Mansûr'un Ebû Yezid isyanına karşı hareketinde de Kutâmelilerin yanında yer aldılar. Yine Orta Mağrib'deki Zenâtalılar üzerine Ebû el-Kâsım'ın düzenlediği sefere el-Mehdî (910-934) ve el-Kâim (934-946) zamanında Fâtımî ordusunun meşhur kumandanlarından olan Halîl b. İshak et-Temîmî komutasında katıldılar⁵. Emir el-Bahr görevini ifa eden Yakub b. İshak et-Temîmî de, el-Kâim zamanında denizde büyük başarılar elde etmiştir⁶.

³ ed-Dâî 'Îmâd ed-Dîn İdris b. el-Hasan, *Târih el-Hulefâ el-Fâtımiyyîn Bi el-Mağrib (el-Kısm el-Hâs Min Kitâbi 'Uyûn el-Ahbâr*, Tah. Muhammed Ya'lâvî, Beyrut 1985, s. 394; Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye Bi el-Mağrib (909-975)*, (Fransızca'dan Arapça'ya trc. Hammâdî el-Sâhilî), Beyrut 1994. s. 547.

⁴ el-Kâdî en-Nu'mân, *Risâlet İftitâh ed-Da've*, s. 269-270; Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 548

⁵ ed-Dâî 'Îmâd ed-Dîn İdris, *Târih el-Hulefâ*, s. 220.

⁶ el-Kâdî en-Nu'mân, *Risâlet İftitâh ed-Da've*, s. 281; İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VII, s. 43; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.VIII, s. 259; el-Makrizî, *İtti'âz*, aynı yer; 'Îmâd ed-Dîn İdris, *'Uyûn el-Ahbâr*, c.V, s. 170-171; Ferhat ed-Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 242; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, (Basılmamış Doktora tezi), Ankara, 2003, s.27-28.

Fâtımîler bazı önemli Arap sülalelerini de kendilerine bağlamayı başardılar. Bunlardan Benû Hamdûn⁷ el-Mesîle'de, Ebû Yezid isyanının bastırılmasında önemli rol oynayan Benû el-Kelb⁸ ise Sicilya'da Fâtımîlere hizmet ettiler. Arap unsur ve Ağlebîler'in bakiyeleri, ilk başlardaki hizmetine rağmen zamanla yerlerini es-Sekâlîbe ve Berberîlere bıraktılar⁹.

Fâtımîlerin Mısır'ı fethinden sonra, Arap kuvvetlerinin orduda ne derecede yer aldıklarına dair çok bilgi olmamakla birlikte, onların kabileler halinde harp zamanlarında görev aldıklarını görüyoruz. Nâsır-ı Hüsrev; Bedevîler dediği bu Arap askerlerin sayısını 50 bin olarak vermiştir¹⁰.

B- BERBERÎLER (EL-MEGÂRİBE):

Barka'dan Atlas Okyanusu'na kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Berberîlerin menşei ve bu coğrafyaya nereden geldikleri kaynakların sükunluğu ve rivayetlerin farklılığı sebebiyle ilim âleminin meçhulleri arasındadır. İslâm fethinden önce Berberîler bu geniş coğrafyada üç büyük gurup halinde yayılmışlardı. 1. Gurubu, Doğuda Tarblus, Barka, Cerîd ve Avrâs bölgelerinde yerleşen Levâteliler (*Havvâre, Avrîğa, Nefzâve, Evrebe*); 2. Gurubu, Batıda Orta ve Uzak Mağrib'de yerleşen Sinhâceliler (*Küçük Kabiliye'de Kutâmeliler, Büyük Kabiliye'de Zuâveliler, Kabiliye ile Şelif arasında Cezayir sahillerinde Zenâteliler, Şelif'den Mulûye'ye kadar uzanan sahada İfrenlilere, Rif'te Gomâreliler, Fas'ın Atlantik sahillerinde Masmûdeliler, Büyük Atlaslar'da Cezûle, Güney Fas'ta Lemtalılar, Batı Sahra'da Sinhâceliler*); 3. Gurubu, Trablus'tan Cebeliamur'a kadar yayılmanın sınırı boylarına, Orta ve Uzak Mağrib'e kadar yayılan Zenâteliler meydana getiriyordu. Kabile hayatını sürdüren Berberîler, İslâm fethinden sonra Arap kültürü içinde eriyerek kendi dil ve kültürlerini terk ettiler. Berberî dilini ve kültürünü,

⁷ Bunlar Mısır'ın fethi öncesinde Kuzey Afrika'nın itaat altına alınması sırasında Fâtımîlerle birlikte hareket etmişlerdir. Bkz. İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 222; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.VIII, s. 453; İbn el-Kesir, *el-Bidaye ve en-Nihâye*, Beyrut 1990, c.XI, s.233; a.mlf., *Büyük İslâm Tarihi*, (Ter. Ahmet Ağırakça), İstanbul 1987, c.XI, s.400; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.I, s. 93; İmâd ed-Dîn İdris, *Uyûn el-Ahbâr*, c.VI, s. 80; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.34.

⁸ İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VII, s. 176; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.VIII, s. 404; H.İ. Hasan, *Tarih ed-Devlet el-Fâtımiyye*, s. 100; a.mlf., "Fâtımîler", *D.G.B.İ.T.*, c.V, s. 135; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.30-31, 35-36.

⁹ Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 549, 552.

¹⁰ Nâsır-ı Hüsrev Nil Nehrinin sularının taşmaya başlamasıyla sulama kanallarının kapaklarının açılması esnasında düzenlenen ve "Rukûbu Feth el-Haliç" denen törenler esnasında düzenlenen askeri geçit törenini tasvir etmiştir. Bu esnada ordudaki askerlerin sayısını da vermiştir. Ancak bunu verirken kimi zaman etnik yapılarına göre kimi zaman ise ordu içindeki ad ve görevlerine göre asker sayılarını vermiştir. Bu sebeple askerlerin milliyetlerine göre ordu içindeki sayılarını kesin rakamlarla ifade etmemiz mümkün olamamaktadır. Bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Ter. Abdülvehap Tarzî), İstanbul 1994, s.70-74

dağlık bölgede yaşayan çok az sayıda küçük Berberî gurup, günümüze kadar muhafaza edebilmiştir¹¹.

Fâtımî Devleti başta Kutâmeliler olmak üzere bu Berberî kabilelerinin desteği ile kurulmuş ve geniş topraklara sahip olmuştur. Fâtımî dâisi Ebû Abdullah eş-Şîi Kuzey Afrika'ya geldiğinde kendine Kutâme kabilesi içinde yer buldu ve onlar sayesinde Ağlebî Hânedanı'na (800-909) son vererek Fâtımî devletinin temellerini attı. Bu andan itibaren de Kutâmeliler diğer bir Berberî kabilesi olan ez-Zuveylîler ile birlikte Mısır'ın fethine, hatta el-'Aziz'in hilâfete geçişine kadar Fâtımî ordusunun ana unsuru olmaya devam etmişlerdir¹².

el-Mansur, babası el-Kâim'in ölümünden sonra Fâtımîler için Kuzey Afrika'da en büyük tehlike olan ve neredeyse devletin sonunu getirecek kadar büyüyen Zenâta kabilesine mensub Sahib-i Himar Ebû Yezid el-Hâricî'nin ayaklanmasını bastırdıktan sonra yaptığı konuşmada Kutâmelileri bu ayaklanmanın bastırılmasındaki rollerinden dolayı övmüştü¹³. 934'de bu Haricî isyanı çıktığı sırada Fâtımî ordusunun asker sayısı 70 bin civarında idi. Bunların 50 bine yakını Kutâmeliler'den oluşuyordu. Geriye kalanlar ise es-Sekâlîbe, ez-Zuveyliyyûn, el-Mucennedûn ve Arablar'dan oluşuyordu¹⁴. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Fâtımîler esas olarak orduda Berberîleri istihdam ediyorlardı. 1050 yıllarında Mısır'ı ziyaret eden Nâsır'ı Hüsrev, Fatımî ordusunu tasvir ederken Kutâmelilerin sayısını 20 bin atlı olarak vermektedir¹⁵. Kutâmeliler, Ermeni asıllı Bedr el-Cemâlî'nin torunu Kuteyfat'ın İsmâilî Şiiliği yerine İmâmiye Şiiliğini kabul etmesi ve **Beklenen İmâm** adına hutbe okutup para bastırması üzerine, yine başka bir Ermeni asıllı kumandan olan Yânis ile birlikte hareket ederek

¹¹ Berberîler hakkında geniş bilgi için bkz. G. Yver- Renè Basset, "Berberîler", *İ.A.*, c. II, s. 525-534; H. Dursun Yıldız, "Berberîler", *DİA*, c. V., s. 478-483; İbn el-'İzârî, Ahmed b. Muhammed el-Merrâkuşî, *el-Beyân el-Muğrib fî Ahbâr Mulûk el-Endelus ve el-Mağrib*, Nşr. G. S. Colin-Levi Provençal, Leyden, 1848, c. I-IV; İbn Haldun, Velî ed-Dîn 'Abd er-Rahmân b. Muhammed, *Divân el-Mubtedâ ve el-Haber fî Eyyâm el-Arab ve el-Berber ve men Âsarahum min Zevî es-Sultan el-Ekber*, Haz. Halîl Şihâde, Beyrut 1988, c. VI-VII; el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subh el-A'şâ fî Sınâ'at el-İnşâ*, (nşr. Muhammed Huseyin Şems ed-Dîn), Beyrut 1987, c.I., s. 414-420; H. Fournel, *Les Berbères*, Paris, 1875; Renè Basset, *Recherches sur la religion des Berbères*, Paris, 1910; G. Marçais, *La Berbérie musulmane et l'Orient au moyen âge*, Paris 1946; Hasan Ahmed Mahmud, *el-Hadâra el-İslâmiyye fî el-Mağrib ve el-Endulus*, Kahire 1980; J. S. Trimmingham, *A History of Islam in West Africa*, Oxford 1985; Jamil M. Ebû en-Nasr, *A History of the Magrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987;

¹² Ebû Ali Mansûr el-'Azizî el-Cûzerî, *Sîret el-Ustâz Cûzer*, (Tah. Muhammed Kamil Hüseyin, Muhammed 'Abd el-Hâdî Şa'îret), el-Kâhire 1954, s. 59-60; Farhad Daftary, *Muhallif İslamın 1400 Yılı -İsmaililer- Tarih ve Kuram*, Ankara 2002, s.193; Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 537.

¹³ Ebû Ali Mansûr el-'Azizî el-Cûzerî, *Sîret*, s. 59'da bu konuşma metni var; Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 538-539.

¹⁴ Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 541.

¹⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.71.

onu bertaraf etmişler ve Fâtımîleri düştükleri bu tehlikeli durumdan kurtarmışlardır¹⁶. Kutameliler Kâhire'de Hârat el-Kutâme'de oturuyorlardı¹⁷.

Berberî kabilelerinden Kutâmeliler'den sonra Fatımî ordusunda önemli sayıda istihdam edilen ez-Zuveylîler, başlarında kendi cinslerinden biri olan Sandal'ın kumandasında askeri bir birlik idiler¹⁸. Bunlar Ebû Yezid el-Hâricî'nin el-Mehdiyye şehrini kuşatması sırasında ön plana çıktılar. Ebû Yezid el-Hâricî ayaklanmasının ikinci safhasında beyaz kölelerle birlikte el-Hasan b. Reşîk el-Hâdim'in komutası altında savaştılar. ez-Zuveylîler'in askerî ve hizmetçilik işlerinde kullanılmaları el-Mehdî zamanına kadar gitmektedir. el-Mehdî Ağlebiler'de olduğu gibi beyaz ve zenci köle kullanmıştır¹⁹. ez-Zuveylîler, Ebû el-Kâsım'ın komutasında 918-919'da Mısır'a yapılan sefere iştirak etmişlerdi. Abbasî kumandanı Mu'nis el-Muntasır, onları mağlub etmiştir²⁰. ez-Zuveylîler ordunun merkezinin önünde yer alıyorlar ve kalkan, mızrak ve kılıç gibi hafif silahlar kullanıyorlardı²¹. Bunlar Kâhire'de Hârat ez-Zuveyle'de oturuyorlardı²².

Bu arada Haricî ayaklanmasının en güçlü olduğu sırada yani Ebû Yezid el-Hâricî'nin ordusunun el-Mehdiyye şehrinin kapılarına dayandığı zaman Fâtımîlerin yardım isteğine olumlu cevap veren Berberî kabilelerinden Sinhâce kabilesini de hatırlamakta fayda vardır. Bu kabile Mısır'ın fethinden önce kuzey Afrika'nın tekrar itaat altına alınmasında da rol oynamıştır²³. el-Muizz hilâfet merkezini Mısır'a taşımadan evvel İfrikîyye'de yerine vekil olarak bu kabileden Yusuf Bulukkîn b. Zirî b. Menâd es-Sinhâcî'yi tayin etmişti²⁴.

Bu şekilde Fâtımî ordusunda asıl güç olarak istihdam edilen Berberî Kabile kuvvetleri, Mısır ve Suriye'nin fethinin akabinde, karşılaştıkları düzenli paralı

¹⁶ el-Makrizî, *Kitâb el-Mevâ'iz ve el-İ'tibâr Bi-Zikr el-Hıtat ve el-Âsâr*, Kâhire 1987, c.I, s. 357, 490; Ferhad Daftary, *İsmaililer*, s. 315-316.

¹⁷ el-Makrizî, *el-Hıtat*, c.II, s. 10; 'Abd el-Mun'im Mâcid, *Nuzum el-Fâtımiyyîn ve Rusûmuhum fî Mısır*, Kâhire 1953, c.II, s. 203.

¹⁸ Sandal el-Hâdim el-Esvek için bkz. ed-Dâî 'Îmâd ed-Dîn İdris b. el-Hasan, *Târih el-Hulefâ* s. 153.

¹⁹ el-Kâdî en-Nu'mân, *Risâlet İftitâh ed-Da've*, s.257; Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 545

²⁰ Ebû Ali Mansûr el-'Azîzî el-Cûzerî, *Sîret*, s. 104.

²¹ ed-Dâî 'Îmâd ed-Dîn İdris b. el-Hasan, *Târih el-Hulefâ*, s. 220; Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 546.

²² el-Makrizî, *el-Hıtat*, c.II, s. 4; 'Abd el-Mun'im Mâcid, *Nuzum el-Fâtımiyyîn*, c.II, s. 202.

²³ Bkz. İbn el-Esrî, *el-Kâmil*, c.VII, s. 146; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.VIII, s. 372; el-Makrizî, *İttî'âz*, c.I, s. 82; 'Îmâd ed-Dîn İdris, *'Uyûn el-Ahbâr*, c.V, s. 232-234; Ferhat ed-Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 282; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.208; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.29, 33-34.

²⁴ 'Îmâd ed-Dîn İdris, *'Uyûn el-Ahbâr*, c.VI, s. 185; Ferhat ed-Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 405-406; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.213; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.45-46.

askerler karşısında pek başarı elde edemediler. Özellikle Fâtımî ordusunun 975-978 yılları arasında Alptekin et-Türkî'nin karşısında düştüğü durum, Fâtımîleri ordunun yapısı konusunda yeniden bir düzenlemeye götürdü. Bu sırada hâlife olan el-'Azîz Bi-Allâh, üstün savaşma yetenekleri ve Abbâsî ordusundaki tecrübeleri sebebiyle Türkleri orduda istihdam etmeye başladı. Orduda Türklere ağırlık verilmesiyle Berberîler'in idaredeki otoriteleri de zayıfladı²⁵. Bu ise iki grup arasında bir rekâbeti getirdi. Ancak çocuk yaştaki el-Hâkim'in hilafet makamına geçmesiyle *el-vesâta*²⁶ görevini üstlenen Berberî asıllı İbn 'Ammar'ın Berberîler lehine tavır alarak devletin gelirlerinin büyük kısmını onlara aktarması, hatta el-'Azîz'in Türklere kurduğu *el-Etrâk el-Mustani'ûn* grubunun gelirlerini kısarak artanı Berberîlere dağıtması, Berberîlerin durumunu güçlendirdi. Ancak, Berberîlerin o sırada Bercuvan'ın liderliğinde hareket eden Türklerle giriştikleri mücadeleyi kaybetmeleri ile, ordudaki varlıklarının devam etmesine rağmen, karar noktasında ağırlıklarının kalmadığını görüyoruz²⁷. Hatta daha sonra Zencilerin el-Hâkim'in emri ile Fustât'ı yakması hadisesinde Berberîler, ordudaki güçlü konumlarını terk etmek zorunda kaldıkları Türklerle ortak hareket etmişlerdir²⁸.

²⁵ el-Makrizî, *İttî'âz*, c.I, s. 261; Şihâb ed-Dîn Ahmed b. 'Abd el-Vehhâb en-Nuveyrî, *Nihâyet el-İreb Fî Funûn el-Edeb*, (Tah. Muhammed Muhammed Emîn, Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed), el-Kâhire 1992 c.XXVIII, s. 166; Lev Yaacov, *State and Society in Fatimid Egypt*, Leiden 1991, s. 91; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.222; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.54-55.

²⁶ *Veżâret et-Tenfîz*'in Fâtımîler'deki karşılığı olan *el-vesâta* görevini üstlenen kişi, halifenin görüş ve idâresi esasî üzerine, halifeyle halk arasında aracılık yapardı. Bkz. el-Kalkaşandî, *Subh el-A'şâ*, c.V, s. 422.

²⁷ İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VII, s. 477-478; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.IX, s. 100-101; el-Makrizî, *İttî'âz*, c.II, s. 4-5, 11-13; Yahyâ b. Sa'îd b. Yahyâ el-Antâkî, *Târîh el-Antâkî (el-Ma'rûf Bi Silat-i Târîh-i Otîhâ)*, (Tah. Omar Abd es-Selâm Tedmurî), Trablus 1990, s. 237-238; İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Duvel*, s. 43; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 173; Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed İbn el-Kalânîsî, *Zeyl Târîh Dımaşk*, (Haz. H. F. Amedroz), Beyrut 1908., s.49; Lev Yaacov, *State and Society*, s. 25; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.224; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.88-91, 94, 108-110.

²⁸ Cemâl ed-Dîn Ebî el-Ferec Abd er-Rahmân b. Ali el-Cevzî, *el-Muntazam Fî Tevârîh el-Mulûk ve el-Umem*, (Tah. Suheyl Zekkâr), Beyrut 1995, c. IX, s. 169-170; İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VII, s. 659; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.IX, s. 244-245; İbn el-Kesir, *el-Bidâye*, c.XII, s.9; a.mlf., *Büyük İslâm Tarihi*, c.XII, s.78; Cemâl ed-Dîn Ebû el-Mehâsin Yûsuf b. Tağribirdi, *en-Nucûm ez-Zâhire Fî Mulûki Mısır ve el-Kâhire*, Kâhire 1963, c.IV, s. 181-182; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, (Ter. Mürsel Öztürk), Ankara 1988., c.III, s.102; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 193, 199-201; Lev Yaacov, *State and Society*, s. 33-34; Muhammed Cemâl ed-Dîn Surûr, *ed-Devlet el-Fâtımiyye fî Mısır*, el-Kâhire 1965. s.102; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.237-238; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.123-125.

C- SLAVLAR (ES-SEKÂLİBE):

Avrupalı unsurlar Fâtımî ordusunda genel olarak es-Sekâlibe olarak adlandırılıyorlardı. Bunun sebebi bunların çoğunun Balkanlı Slavlardan meydana gelmesi idi²⁹. es-Sekâlibe; Dalmaçya sahilleri başta olmak üzere Balkanlar'dan, İtalya'dan veya Bizans'la yapılan savaşlardan elde edilen esirlerden meydana geliyordu³⁰. el-Mehdî daha Suriye'de Selemiyye'de iken hizmetinde es-Sekâlibe vardı. Bunlar, Volga boyundan Bulgar tüccarların getirip Horasanda sattığı esirlerdi³¹.

Memleketlerinden çok uzakta olan bu Sekâlibe Fâtımîlere, Berberîlere ve Araplara göre çok daha ihlasla hizmet ettiler. Bu sebeple onların önde gelenleri Kutâmelilerin meşâyihî ile aynı mertebede tutuluyorlardı³².

es-Sekâlibe'de Kutâmeliler gibi daha el-Mehdî (910-934) zamanında Fâtımî hizmetinde görülüyorlar³³. Bunlar köle ve efendi olarak Fâtımî halifeliği ordusunda birinci sırada yer alıyorlardı. el-Mansur (946-953) zamanında Sahib-i Himar üzerine yapılan seferlerde önemli rol oynadılar. Meysûr es-Saklebî Kayrevân'ın isyancıların eline geçmesinden sonra onlar tarafından öldürüldü (944-945)³⁴. Bunların kumandanlarından en meşhuru Cevher idi. Fas ve Sicilmasa'nın 958-959'da fethinde önemli rol oynadı³⁵. 10 yıl sonra da Mısır ve Suriye'nin fethini gerçekleştirdi³⁶. Yine es-Sekâlibe'den Nasîr el-Hâdim es-Saklebî Şubat-Mart 975 tarihinde Beyrut'u Fâtımî'ler adına fethetti³⁷. es-Sekâlibe'nin Fâtımî ordusundaki sayısı bilinmemekle birlikte bunların sayısının hiçbir zaman diğer unsurların sayısı kadar olmadığını, bunlardan yetenekleri ile tebârüz edenlerinin Mısır'ın fatihi Cevher gibi en üst rütbelerde Fâtımîlere hizmet ettiklerini söyleyebiliriz.

D- TÜRKLER:

Fâtımîler Mısır'ı bir Türk hanedanı olan İhşidîler'den aldılar. Her ne kadar bu coğrafyada yaşayan halk Araplardan ve Kıptîlerden oluşuyor idiyse de devletin idâri ve askerî sınıfına Türkler hâkimdi. el-Kâfûr'un ölümünden sonra kötü idâre ve kıtlıklar sebebiyle iyice zayıflayan İhşidîler Devleti'ne Fâtımîlerin

²⁹ 'Abd el-Mun'im Mâcid, *Nuzum el-Fâtımiyyîn*, c.I, s. 201.

³⁰ Ebû Ali Mansûr el-'Azîzî el-Cûzerî, *Sîret*, s. 41; Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 543.

³¹ Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 544.

³² Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 544.

³³ Yahyâ el-Antâkî, *Târîh el-Antâkî*, s. 65.

³⁴ el-Kâdî en-Nu'mân, *Risâlet İftitâh ed-Da've*, s.277-278.

³⁵ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.34-35.

³⁶ Ferhad Deşrâvî, *el-Hilâfe el-Fâtımiyye*, s. 541; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.207; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.29, 37-47.

³⁷ el-Makrizî, *İtti'âz*, c.I, s. 210; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.49.

son verip, Mısır'ı ele geçirmesi pek de zor olmadı. Slav asıllı Cevher'in Mısır'a girişinden sonra hânedan ailesi de dahil olmak üzere İhşidilere ve Kâfûr'a mensup çok sayıda asker Fâtımîlere sığındı. Sığınan grupların en büyüğünü, ilk sığınan 5 bin kişilik süvari grubu teşkil ediyordu³⁸. Sığınmayıp ufakta olsa direniş gösterenler ise bu hareketlerinde başarılı olamadılar. Bunların da bir kısmı yine sığınma yolu ile veyahut esir alınma yolu ile Fâtımî otoritesi altına girdiler³⁹. Süvari olan bu askerlerden Cevher'in faydalanmayacağı beklenemezdi. Nitekim el-Mu'izz Mısır'a geldikten sonra bunların hapiste kalanlarını serbest bıraktı⁴⁰. Zaten meslekleri askerlik olan bu sığınmacıların sivil halk arasında serbest bir meslekle uğraşmaları pek düşünülemezdi. Elimizdeki kaynakların bize sunduğu bilgiler ışığında bu grubu Fâtımî Devleti hizmetine giren ilk Türkler olarak sayabiliriz.

Kasım-Aralık 971 tarihinde el-Farema'ya gelen Karmatî kuvvetlerine baskın düzenleyerek onları oradan çıkararak, sonra Fâtımîlere karşı isyan ederek Abbâsîler ve Karmatîler adına hutbe okutan Tinnîs ahâlisi üzerine yürüyen, neticede de mağlup olarak Mısır'a çekilen **Yaruktekin** ⁴¹ de Fâtımîlere sığınan bu Türklerden olsa gerektir. Maalesef şimdilik kendisi hakkında en-Nuveyrî'nin yukarıdaki anlattığı⁴² hâdiseden başka bir bilgiye sahip değiliz.

Cevher'in ordusu Mısır'a girdiğinde kayda değer bir mukavemetle karşılaşmamıştı. Ancak Suriye'yi fethetmeye başladıklarında karşılarında gördükleri sistemli askeri teşkilat ve bunlar karşısındaki başarısızlıkları Fâtımîleri ordunun terkihi ve düzeni üzerinde tekrar düşündürdü⁴³. İşte tam bu sırada el-Mu'izz'in vefâtı üzerine hilâfete el-'Aziz'in geçmesiyle Fâtımî Devleti'nde Türkler açısından yeni bir dönem başlamıştır. el-'Aziz'le birlikte Türk memlûklar, dönemin diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, sistemli bir şekilde Fâtımî ordusunda istihdam edildiler⁴⁴. 980-981 yılından itibaren Türkler'in ön plâna çıkmasıyla

³⁸ Yahyâ el-Antâkî, **Târîh el-Antâkî**, s.133; en-Nuveyrî, **Nihâyet el-Ereb**, c.XXVIII, s. 133; el-Makrizî, **İtti'âz**, c.I, s. 117-118,210; Ferhat ed-Deşrâvî, **el-Hilâfe el-Fâtımiyye**, s. 390.

³⁹ İbn el-Kalânîsi, **Zeyl**, s.1; Yahyâ el-Antâkî, **Târîh el-Antâkî**, s. 143; İbn el-Esîr, **el-Kâmil**, c.VII, s. 281; a.mlf., **İslâm Tarihi**, c.VIII, s. 508; İbn Tağribirdi, **en-Nucûm**, c.IV, s. 23; el-Makrizî, **İtti'âz**, c.I, s. 120; en-Nuveyrî, **Nihâyet el-Ereb**, c.XXVIII, s. 138.

⁴⁰ Yahyâ el-Antâkî, **Târîh el-Antâkî**, s.148; el-Makrizî, **İtti'âz**, c.I, s. 137.

⁴¹ Aynı ismi taşıyan birisi el-'Aziz'in hâcibleri arasında ve el-Hâkim döneminde de Taberiyye ve Suriye vâlisi olarak geçmektedir. Ancak bunların aynı kişi olup olmadığını elimizdeki bilgiler ışığında kesin olarak söyleyecek durumda değiliz. Bkz. en-Nuveyrî, **Nihâyet el-Ereb**, c.XXVIII, s. 167-200.

⁴² en-Nuveyrî, **Nihâyet el-Ereb**, c.XXVIII, s. 137.

⁴³ Eymen Fuâd Seyyid, **ed-Devle el-Fâtımiyye Fî Mısır, Tefsîr Cedîd**, Beyrut 1996, s.279

⁴⁴ Lev Yaacov, **State and Society**, s. 82-83.

birlikte Mağribliler ikinci plâna itildi⁴⁵. el-'Aziz, orduda **el-Etrâk el-Mustani'ûn** denen özel bir askeri sınıf oluşturdu⁴⁶. Bu Türkler kısa sürede ordu kumandanlığı, vâlilik, hâciblik gibi üst düzey görevlere yükseldiler. Bu dönem için el-Makrizî'nin "*vazife verilmedik ve maaş bağlanmadık Türk ve Zenci ('Abîd) kalmadı*" kaydı⁴⁷, el-'Aziz'in Türklere olan ilgisini ortaya koymaktadır. el-'Aziz dönemindeki Türklere olan bu rağbet bazı kaynaklara "*Türkleri ilk defa el-'Aziz'in devlet hizmetine aldığı ve kumandan olarak atadığı*"⁴⁸ şeklinde yansımışsa da yukarıda da belirttiğimiz gibi bu el-Mu'izz ile başlamıştır.

el-'Aziz'le birlikte Fâtımî devletinde etkin olmaya başlayan Türkler, el-Hâkim'in hilâfeti zamanında devlet işlerinin yanısıra dînî meselelerde de söz sahibi olmaya başladılar. Gerek bu dönemde ortaya çıkan Dürzî mezhebinin kurucusu olarak, Muhammed b. İsmâil Anuştekin ed-Derezî⁴⁹ ve Hasan İbn Haydere el-Fergânî⁵⁰, gerekse buna karşı mücâdele veren resmî Fâtımî-İsmâilî görüşünün savunucusu olarak Dâ'î ed-Du'at (Baş Dâi) vazifesini deruhde eden Ebû Mansûr Aktekin ez-Zayf el-'Azûdî es-Sâdık el-Emîn'in⁵¹ faaliyetleri Fâtımî tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

el-Hâkim'in hilâfetinin ilk yılları Mağriblilerle, Türklerden ve Deylemlilerden oluşan Meşârîka gurubu arasındaki anlaşmazlıklarla geçti.

⁴⁵ el-Makrizî, *İtti'âz*, c.I, s. 261; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 166; Lev Yaacov, *State and Society*, s. 91.

⁴⁶ el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 10; Reşîd ed-Dîn Fazl Allâh Hemedânî, *Câmi' et-Tevârih -Kismet-i İsmâ'iliyyân ve Fâtımiyyân ve Nizâriyyân ve Dâ'iyyân ve Refikân-*, (Tah. Muhammed Takî Dâniş Pejû, Muhammed Muderrisî), Tahran 1977, s.47.

⁴⁷ el-Makrizî, *İtti'âz*, c.I, s. 295.

⁴⁸ İbn Muyesser Muhammed b. Ali Yusuf b. Celeb Râgıb, *Ahbârü Mısır*, (Özetleyen; Takıyy ed-Din Ahmed b. Ali el-Makrizî), (Tah. Eymen Fuad Seyyid), el-Kâhire 1981, s.176; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.I, s. 295.

⁴⁹ ed-Derezî hakkında geniş bilgi için bkz.Lev Yaacov, *State and Society*, s. 32-33; İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Duvel*, s.53-54; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.231-232; İbn Tağribirdi, *en-Nucûm*, c.IV, s. 183-184; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 198; Cemâl ed-Dîn Surûr, *ed-Devlet el-Fâtımiyye*, s.97; Mustafa Öz, "Dürzilik", *D.İ.A.*, c.X, s. 40; Ahmet Bağhoğlu, *Dürziliğin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, Ankara Üniversitesi -Basılmamış Doktora Tezi-, Ankara 2003, s.75-84., s.99-100; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.118-123.

⁵⁰ el-Fergânî hakkında Geniş bilgi için bkz.; el-Kirmânî, Hüccet el-İrakeyn Ahmed Hâmîdüddîn, *Mecmûat Resâil el-Kirmânî*, (Tah. Mustafa Gâlib), Beyrut 1982., s.134-147; 'İmâd ed-Dîn İdris, *'Uyûn el-Ahbâr*, c.VI, s. 305-306, 310-311; İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Duvel*, s.51-52; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 197; İbn Tağribirdi, *en-Nucûm*, c.IV, s. 183; Ahmet Bağhoğlu, *Dürziliğin Teşekkül Süreci ve İnanç Esasları*, s.90-94; Yahyâ el-Antâkî, *Târîh el-Antâkî*, s.334-343; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 113; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.224, 231; H.İ. Hasan, *Tarih ed-Devlet el-Fâtımiyye*, s. 488; a.mlf, "Fâtımîler", *D.G.B.İ.T.*, c.V, s. 285; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s. 118-123.

⁵¹ Aktekin hakkında geniş bilgi için bkz. 'İmâd ed-Dîn İdris, *'Uyûn el-Ahbâr*, c.VI, s. 283; İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, s.57-58; Yahyâ el-Antâkî, *Târîh el-Antâkî*, s.314; İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VII, s. 568; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.IX, s. 177; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 46; İbn Tağribirdi, *en-Nucûm*, c.IV, s. 205; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.112-115.

Mağribliler, İbn 'Ammâr'ın idâreye hâkim olması ile üstün duruma geçtilerse de bu uzun sürmedi. el-Hâkim döneminde sıcak çatışma şeklinde tezâhür eden Türklerle-Mağribliler arasındaki bu mücâdelede üstünlüğü ele geçiren taraf Türkler oldu⁵².

el-Hâkim de babası gibi Türklere önem vererek onları yanında tuttu. Türkler de hilâfetinin ilk yıllarından itibaren el-Hâkim'e yakın durdular. el-Hâkim'in Türklere bakışını 6 Nisan 1000 tarihinden az önce, kumandanlardan Ebû Abdullah el-Huseyin b. Cevher'i kabulünde, oradaki topluluğa yaptığı konuşmadan çıkarabiliriz. Bu konuşmasında el-Hâkim: "... Sizler *evlat makamında el-'Aziz'in terbiyesinden geçtiniz. İçinizden her biri onun yanında ne kadar kıymetli idi ise benim yanımda da o kadar kıymete sahiptir*" dedi. Oradaki topluluk yer öptükten sonra dağıldı⁵³. Ancak el-Hâkim, son zamanlarında Türklerin Dürzî mezhebine karşı tavır almaları üzerine, Zencileri destekledi ise de Türkler, Fustât'ın ateşe verilmesiyle sıcak çatışmaya dönüşen bu mücadeleyi de Mağriblilerle işbirliği yaparak kazanmayı bildiler.

Türkler, önceki hâlifeler döneminde olduğu gibi ez-Zâhir döneminde de etkinliklerini sürdürmüşler, ez-Zâhir'in kabul törenlerinde ve alaylarında yerlerini almışlardır⁵⁴. Ancak bu dönemde Fâtımî hâkimiyetinden çıkmış olan Suriye'de yeniden Fâtımî otoritesini kuran Ebû Mansur Anûştekin ed-Dezberî⁵⁵ hariç, tarihî hâdiselerin yön vericileri arasında Türk şahsiyetlerin adı pek geçmemektedir. Baştan beri süregelen, Türklerin Mağriblilerle olan rekâbetleri, bu dönemde de devam etmiştir. 1029 yılında Türklerle Mağribliler arasında çıkan çatışmalarda pek çok kişi ölmüştü. Bu çatışmalarda Türkler, Mağriblilere karşı üstün geldilerse de, halkın Mağriblileri desteklemesi sonucu, Fustât'dan çıkmak

⁵² İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, s.48-49; Yahya el-Antâkî, *Târîh el-Antâkî*, s.239; İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VII, s. 478; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.IX, s. 101; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 171-172; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 12-13; Reşîd ed-Dîn, *Câmi' et-Tevârih*, s.50.

⁵³ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s.182; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 27.

⁵⁴ el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 140, 161.

⁵⁵ ed-Dezberî hakkında geniş bilgi için bkz. Yahyâ el-Antâkî, *Târîh el-Antâkî*, s.391-392, 423-425, 430; İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, s.71-79; Emîn ed-Dîn Tâc er-Riyâse Ebî el-Kâsım Ali b. Muncib b. Suleyman eş-Şehir Bi-İbn es-Sayrâfî el-Misrî, *el-İşâre İla Men Nâl el-Vizâre*, (Tah. Abdullâh Muhlis), el-Kâhire 1924, s.36; İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VII, s. 580, 726, 749, 786/ c.VIII, s. 21-22, 28-29; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.IX, s. 186, 302, 321, 351, 375-376, 382; İbn Tağribirdi, *en-Nucûm*, c.IV, s. 252-253, 268/ c.V, s.34; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 132, 155, 160, 168, 176, 178, 182, 188; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 206-207, 212-213; Ebû el-'Abbas Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyât el-A'yân ve Enbâ Ebnâ ez-Zamân*, (Tah. Yusuf Ali Tavîl, Meryem Kâsım Tavîl), Beyrut 1998. c.II, s. 401; el-Kalkaşandî, *Subh el-A'şâ*, c.IV, s. 170-171; Lev Yaacov, *State and Society*, s. 85; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.237; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.132-142.

zorunda kaldılar. ez-Zâhir'in araya girmesi ile iki taraf arasında bir antlaşma sağlandı⁵⁶.

el-Mustansır (1036-1094) zamanında devletin sıkıntıya düşmesinin en temel sebebi muhtelif milletlerden oluşan Mısır ordusunun kendi içinde vukubulan çatışmalardı. Fâtımî ordusu bu dönemde başlıca üç gruptan, Türkler, Mağribliler ve Zencilerden müteşekkildi. Mağribliler Vech el-Bahrî'ye, Zenciler es-Sa'îd'e ve Türkler de Kâhire ve Fustât'a hakimdiler⁵⁷. Vezir el-Yazûrî'nin vefâtından sonra, el-Mustansır'ın annesi es-Seyyide Rasad'ın Zencileri kışkırtması ile başlayan çarpışmalar ve kargaşa, ülkenin harab olmasına sebep olmuştur. Türkler, müsebbibi olmadıkları bu çatışmaların sonunda rakipleri Mağriblileri ve Zencileri bertaraf ederek ülkenin söz sahibi yegâne askerî gücü olmuşlarsa da, el-Mustansır'ın dâveti ile 29 Ocak 1074'de Mısır'a gelen Emîr el-Cuyûş Bedr el-Cemâlî, yanında getirdiği Ermeni soydaşları ile birlikte, tuzağa düşürdüğü Türklerin, devlet idâresindeki etkinliklerini yok mesâbesine indirmiştir⁵⁸.

Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a gelişinin amacı, el-Mustansır'ın dâveti doğrultusunda kargaşaya son vererek, mevcut olan düzeni değiştirip, tamâmen kendine bağlı askerlerden oluşan yeni bir sistem kurmaktı. Bunun için Bedr el-Cemâlî kendisine bağlı olmayan ve içlerinde Türklerin çoğunlukta bulunduğu çok sayıda asker ve kumandanı katletmekten çekinmedi. Buna rağmen Ermeni asıllı Bedr el-Cemâlî, Türk gulâm edinmekten de geri durmadı. Onun Türk asıllı gulâmlarından biri olan Nasr ed-Devle Alptekin et-Türkî⁵⁹, İskenderiye vâililiği sırasında, halifelik iddiası ile harekete geçen Ebû Mansûr Nizâr'a, vezirlik ma-

⁵⁶ el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 177.

⁵⁷ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s.58; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s.299-300.

⁵⁸ İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Duvel*, s.76; İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s.39-40; Ebî Bekr 'Abd Allâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenz ed-Durer ve Câmi' el-Gurer/ ed-Durre el-Maziyye Fî Ahbâr ed-Devle el-Fâtımiyye*, (Tah. Selâh ed-Dîn el-Muneccid), el-Kâhire 1961, c.VI, s.399; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 234-236; İbn Tağribirdi, *en-Nucûm*, c.V, s. 2-3; İbn Hallikân, *Vefeyât*, c.IV, s. 444; Seta B. Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, Brill-Leiden-New York-Köln 1997, s.115; Ahmed Muhtar el-Abbâdî, *Fî et-Tarih el-Abbâsî ve el-Fâtımî*, el-İskenderiye 1987., s.302.

⁵⁹ Dadoyan eserinde Nasr ed-Devle Alptekin'i, el-Makrizî'nin İtti'az el-Hunefâ adlı eserini kaynak göstererek Bedr el-Cemâlî'nin Ermeni asıllı bir memlûku olduğunu kaydetmiştir. Oysa el-Makrizî'de Alptekin, *et-Türkî* nisbesiyle kaydedildiği gibi, İbn Muyesser ve İbn Tağribirdi de aynı şekilde *et-Turkî* nisbesiyle kaydetmişlerdir. Yani Nasr ed-Devle Alptekin, kaynaklarıdaki kayıtlardan anlaşılacağı üzere Türktür. Alptekin hakkında geniş bilgi için bkz. İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VIII, s. 372, 384; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.X, s. 200-201; İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, s.128; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 239-240, 243-246; İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Duvel*, s.77; İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s.52-53, 62-63; İbn Haldûn, *Kitâb el-İber*, c.IV, s.84-85; ed-Devâdârî, *Kenz ed-Durer*, c.VI, s.443-448; Reşîd ed-Dîn, *Câmi' et-Tevârih*, s. 78; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 329-332/ c.III, s.11-15; a. mlf., *el-Hitat*, c.I, s.423; İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s.54, 60-61; İbn Tağribirdi, *en-Nucûm*, c.V, s. 3, 142-145; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s.118, 127; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 181-184.

kâmu karşılığında destek vererek bir çıkış yaptı ise de, el-Efzâl'in gönderdiği kuvvetlere mağlup olarak bunu hayatı ile ödedi. 1107-1108'de el-Efzâl'in Sâhib el-Bâb'lık görevini, babası Bedr el-Cemâlî'nin gulâmlarından biri olan Seyf el-Mulk Kutluk deruhde ediyordu⁶⁰.

Nasr ed-Devle Alptekin et-Türkî'den sonra, Fâtımî Devleti'nin kaderine yön verecek kudrete sahip bir Türkün, devlet kademelerinde üst makâmlara gelmediğini -şu anda elimizdeki mevcut kaynakların verdiği bilgiler ışığında söyleyebiliriz. Üst düzey görevlere getirilmemekle birlikte bu dönemde de sahip oldukları askerî meziyetler sebebiyle, orduda ve muhafız alaylarında Türklerden faydalanılmaya devam edildiğini biliyoruz. Bundan sonra kaynaklarda zikredilen az sayıda Türk'ün üstlendiği görevler; Sâhib el-Bâblık, ve birkaç şehrin vâililiği gibi, önemsiz vazîfelerden ibârettir. el-Hâfız zamanında, Ekim-Kasım 1145'te, Türklerle ilgili vazîfenin başına el-Kâzî el-Muvaffak Ebû el-Kerem Muhammed b. Ma'sum el-Tinnisî'nin tekrar atanması hâdisesi⁶¹, Türklerin bu dönemde de ordu içindeki varlıklarını sürdürdüğünün bir delilidir. Yine 1153'te 'Âdil İbn Sâlâr'ın kendisi için yaklaşık üç yüz Türk süvârisinden oluşan bir muhafız birliği kurması da bunun başka bir delilidir⁶². Türkler, bu dönemde yoğun olarak Kâhire'de Hârat el-Etrâk'da oturuyorlardı⁶³.

E- DEYLEMLİLER:

Kahire'de Türklerle birlikte meşârika gurubunu meydana getiren Deylimliler'in ordu içindeki ağırlıkları Türklerle paralel olarak artmış veya azalmıştır. Fâtımî ordusunda istihdam edilmeleri ünlü Türk kumandan Alptekin'in, el-'Azîz ile birlikte Kahire'ye gelmesiyle başlar. Alptekin'in adamları içinde sayısı belli olmamakla birlikte Deylemliler de vardı. Deylemliler, el-Hâkim'in ilk zamanlarında Türklerin, Berberîlerle yani Mağriblilerle girdiği mücadelelerde Türklerin yanında yer almışlardır⁶⁴.

Nâsır-ı Husrev Mısır ziyareti esnasında bunların sayısını Türklerle birlikte 10 bin olarak vermekte ve halifenin önünde bunlardan oluşan 300 kişilik atlı bir

⁶⁰ el-Makrizî, *İtti'âz*, c.III, s. 39.

⁶¹ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s.136; el-Makrizî, *İtti'âz*, c. III, s. 180.

⁶² İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, s.320.

⁶³ el-Makrizî, *el-Hitat*, el-Kâhire 1987, c.II, s. 16; 'Abd el-Mun'im Mâcid, *Nuzum el-Fâtumiyyîn*, c.II, s. 203.

⁶⁴ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 172; Reşîd ed-Dîn, *Câmi' et-Tevârih*, s.50; İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 49; İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VII, s. 478; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.IX, s. 101; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 172; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.108-110.

gurubun gittiğini yazmaktadır⁶⁵. Bunlar Kâhire'de Hârat ed-Deyâlîme'de oturuyorlardı⁶⁶.

F- ZENCİLER:

Zencilerin Mısır'da ortaya çıkışı Kâfûr el-Ihşîdî ile başlar. Bunlar güneyden paralı asker olarak getiriliyorlardı. Zenciler'in Fâtımî ordusunda istihdam edilmeleri el-Mehdî dönemine kadar gitmektedir⁶⁷. el-'Azîz döneminde de bunların devlet hizmetinde kullanılmaya başlandığını görüyoruz. Ancak el-'Azîz, bunları asker olarak kullanmamıştır. el-Hâkim'le birlikte askeri hizmetlerde istihdam edilmeye başlanan zencilerin sayısı arttı⁶⁸. el-Hakim döneminde orduya alınan zenciler, Türklerin Bercuvan liderliğinde, İbn 'Ammâr liderliğindeki Berberîleri bertaraf ettikleri çatışmalarda Deylemliler gibi Türklerle birlikte hareket etmişlerdi⁶⁹. el-Hâkim Fustât'daki Sünnî Müslümanlara karşı bunları kullanmak durumunda kaldı. Bunlar şehre hücum ederek evlere, dükkanlara, hamamlara zorla girdiler, çarşıları yağmaladılar. Türklerin Mağriblilerle ortak hareket ederek olaylara el koymaları üzerine mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldılar⁷⁰.

Halîfe ez-Zâhir zamanında devlet güvenliğini tehdit eder duruma gelen zenciler 1024-1025'de Tinnîs'te maaşlarının verilmesini isteyip ayaklandılar. Kargaşa çıkararak hazinedeki paraya el koydular. Ancak bu ayaklanma da bastırıldı⁷¹.

Halîfe el-Mustansır Bi-Allâh (1036-1094) babasının vefatıyla küçük yaşta hilâfet makamına geçince yerine devlet işlerini, babasının da vezirliğini yapmış olan el-Cercerâî, 27 Mart 1045'teki ölümüne kadar idare etti. Bu sırada halifenin Sudanlı zenci asıllı annesi es-Seyyide Rasad'da nâibelik makâmına gelmişti⁷².

⁶⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.71-74.

⁶⁶ el-Makrizî, *el-Hitât*, c.II, s. 8-9; 'Abd el-Mun'im Mâcid, *Nuzum el-Fâtımiyyîn*, c.II, s. 203.

⁶⁷ Yahyâ b. Sa'îd b. Yahyâ el-Antâkî, *Târîh el-Antâkî*, s. 65.

⁶⁸ el-Makrizî, *el-Hitât*, c.II, s. 21; 'Abd el-Mun'im Mâcid, *Nuzum el-Fâtımiyyîn*, c.II, s. 199-200.

⁶⁹ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 172; Reşîd ed-Dîn, *Câmi' et-Tevârih*, s.50; İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, s. 49; İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VII, s. 478; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.IX, s. 101; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 172; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.123-125.

⁷⁰ el-Cevzî, *el-Muntazam*, c. IX, s. 169-170; İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VII, s. 659; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.IX, s. 244-245; İbn el-Kesir, *el-Bidâye*, c.XII, s.9; a.mlf., *Büyük İslâm Tarihi*, c.XII, s.78; İbn Tağribirdî, *en-Nucûm ez-Zâhire*, c.IV, s. 181-182; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, c.III, s.102; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 193, 199-201; Lev Yaacov, *State and Society*, s. 33-34; Cemâl ed-Dîn Surûr, *ed-Devlet el-Fâtımiyye*, s.102; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.123-125.

⁷¹ el-Makrizî, *el-Hitât*, c.I, s. 181; Cemâl ed-Dîn Surûr, *ed-Devlet el-Fâtımiyye*, s.102;

⁷² el-Makrizî, *İttî'âz*, c.II, s. 184, 190; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s.207, 214; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.145.

el-Cercerâ'nin ölümüne kadar devlet işlerine karışmayan es-Seyyide Rasad bundan sonra idareyi eline almak için Sudan'dan çok sayıda Zenci soydaşını getirerek kendi hizmetine aldı. 1050'li yıllarda 10 bin olan bu sayı⁷³, öyle ki zamanla 50 bine ulaştı⁷⁴. Bu durum Türklerin, Mağriblilerin ve diğer gurupların tepkisine ve Zencilere karşı ortak hareket etmelerine yol açtı⁷⁵. Neticede Zencilerle Türkler arasındaki bu rekabet kanlı bir savaşa dönüştü. 1062-1068 yılları arasında devam eden bu mücadelede kazanan taraf, Zencilerin büyük kısmını öldüren ve onların otoritesine son veren Türkler oldu⁷⁶. Ancak Zencilerin ordudaki varlıklarına tamamen Salah ed-Dîn el-Eyyûbî son verecektir⁷⁷.

G- ERMENİLER:

Fâtımîlerin, Ermenileri devlet hizmetinde ne zaman istihdam etmeye başladıklarını kesin olarak tayin etmek elimizdeki kaynaklar ışığında mümkün gözükmemektedir. Şimdilik el-Hâkim döneminde Haleb'e vâli olarak atanan (Şubat 1017) Türk kumandan Mengütekin'in memlûku⁷⁸ Ermeni asıllı Emîr el-Umerâ 'Azîz ed-Devle Ebû eş-Şuca' Fâtik el-Vâhidî'yle Ermeniler'in devlet hizmetinde kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz. Halep vâliliği esnasında 'Azîz ed-Devle el-Vâhidî kendi adına para bastırarak isyan etti ise de, suikastla öldürülerek bertaraf edildi⁷⁹. Daha sonra Fâtımî tarihinde çok önemli rol oynayacak olan Bedr el-Cemâlî de bunun memlûku idi⁸⁰. Bu hadiseden sonra el-Mustansır'ın Bedr el-Cemâlî'yi el-Kâhire'ye davetine kadar Fâtımî hizmetindeki Ermenilerden kaynaklar bahsetmemektedir.

el-Mustansır döneminde Zencilerle Türkler arasındaki mücadelede Türkler galip gelerek devlet idaresinde etkinliklerini korumuşlarsa da bu yıllar içindeki mücadele sebebiyle başta Kahire olmak üzere ülke harabeye dönmüştü. İşte bu

⁷³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.73.

⁷⁴ Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devle el-Fâtımîyye*, s.281.

⁷⁵ Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.238; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.146.

⁷⁶ İbn el-Esîr, *el-Kâmil*, c.VIII, s. 237-240; a.mlf., *İslâm Tarihi*, c.X, s.83-86; İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s.24-25, 31-33; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s.265-267, 273-276; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s.224-227; İbn Tağribirdi, *en-Nucûm ez-Zâhire*, c.V, s.17-19, 74; Lev Yaacov, *State and Society*, s. 43-44; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.159-164.

⁷⁷ Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.321.

⁷⁸ Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 108.

⁷⁹ el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 129; a. mlf., *Kitâb el-Mevâ'iz ve el-İ'tibâr Bi-Zikr el-Hitat ve el-Âsâr*, el-Kâhire 1987, c.I, s. 382; İbn Tağribirdi, *en-Nucûm ez-Zâhire*, c.IV, s. 194-195; İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, s.72; Yahyâ el-Antâkî, *Târîh el-Antâkî*, s.377; İbn el-'Adim, *Bugyet et-Taleb Fî et-Târîh Haleb*, CD, c.IX, s. 4232; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 129-130; İbn Tağribirdi, *en-Nucûm ez-Zâhire*, c.IV, s. 195; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 108-112; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.142.

⁸⁰ Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 107.

ortamda el-Mustansır, Akkâ vâlisi Ermeni asıllı Bedr el-Cemâlî'yi, ülkeyi bu karmaşa ve kargaşadan kurtarmak için gizlice Mısır'a davet etti⁸¹. Bu daveti, kendine bağlı Ermeni birliklerini beraberinde getirme şartı ile kabul eden Bedr el-Cemâlî, 29 Ocak 1074⁸²'de el-Kâhire'ye ulaştı. Kâhire'ye girmeden önce o dönemin söz sahibi Türk kumandanlarının en önde geleni İldeniz'in bertaraf edilmesini de şart koşarak onun öldürülmesini sağladı⁸³. Sonra da kurduğu tuzakla Türk kumandanların tamamını ortadan kaldırdığı gibi, devletin önde gelen bir çok üst düzey idârecisinin de hayatına son vererek bütün otoriteyi kendi elinde topladı. Arkasından Bedr el-Cemâlî, tam yetkili olarak vezâret görevini üstlendi⁸⁴. Bu şekilde ülkede düzeni nispeten sağladı⁸⁵. Böylece Fâtımîler tarihindeki **"vezirler asrı"** denen dönem de başlamış oldu. Bedr el-Cemâlî ordu kumandanlığı yanında, devletin sivil, askerî, hukukî ve dînî idâresini de eline alarak, **"vezir es-seyf ve el-kalem"**, **"kâdı el-kudât"** ve **"dâî ed-duât"** makamlarını kendi uhdesine aldı⁸⁶. Bedr el-Cemâlî, **es-Seyyid el-Ecel, Emîr el-Cuyûş, Seyf el-İslâm, Nâsır el-İmâm, Kâfili Kudât el-Muslim, Hâdî Duât el-Muslimîn** unvanlarını kullanıyordu⁸⁷. **el-Cuyûşiyye** olarak adlandırılan kendi özel ordusunu kurdu⁸⁸. 1084 yılında Kâhire'nin en büyük kilisesi olan **al-Handak Kilisesi'ni** Ermenilere tahsis etti. Bu kilise 1169'da Salâh ed-Dîn'in Ermenilere baskısı neticesinde Kıptîlere geçmiştir⁸⁹. Aslında onun Mısır'daki konumu vezirlikten ziyâde, sultanlık şeklinde idi. Oğlu el-Efzâl'i kendisine nâib ve veliaht ataması da, bunun en büyük delilidir⁹⁰. Mısır'da tek söz sahibi olan

⁸¹ Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 106, 115.

⁸² İbn el-Kalânîsî bu tarihi 1072-1073 olarak vermiştir. Bkz. İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, s:84; Abdülkerim Özaydın bu tarihi Ocak 1073 olarak kaydetmiş. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Bedr el-Camâlî", *D.İ.A.*, c.V, s. 330.

⁸³ Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 115-116.

⁸⁴ 'Abd el-Mun'im Mâcid, *Nuzum el-Fâtımiyyîn*, c. I, s. 83-85.

⁸⁵ İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Duvel*, s.76; İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s.39-40; ed-Devâdârî, *Kenz ed-Durer*, c.VI, s.399; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 234-236; İbn Tağribirdi, *en-Nucûm ez-Zâhire*, c.V, s. 2-3; İbn Hallikân, *Vefeyât*, c.IV, s. 444; Cemâl ed-Dîn Surûr, *ed-Devlet el-Fâtımiyye*, s.107-108; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devle el-Fâtımiyye*, s.281; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s.115; Ahmed Muhtar el-Abbâdî, *Fî et-Tarih*, s.302; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.239.

⁸⁶ İbn el-Kalânîsî, *Zeyl*, s.84; İbn Zâfir, *Ahbâr ed-Duvel*, s.81; İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s.45; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 334; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, c.XXVIII, s. 239; Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.239; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *D.İ.A.*, c.XII, s. 231; H.İ. Hasan, *Tarih ed-Devlet el-Fâtımiyye*, s. 171; a.mlf, "Fâtımîler", *D.G.B.İ.T.*, c.V, s. 184.

⁸⁷ Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 119-120.

⁸⁸ Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 117.

⁸⁹ Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 124.

⁹⁰ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s.48; el-Makrizî, *İtti'âz*, c.II, s. 321.

Bedr el-Cemâlî'nin ölümüyle (Nisan-Mayıs 1094⁹¹) yerine oğlu el-Efzâl, bazı tartışmalardan sonra atandı⁹².

1094-1121 yılları arasında vezirlik makamında bulunan Ebû el-Kâsım el-Efzâl Şehinşâh b. Bedr el-Cemâlî⁹³ de babası gibi Fâtımî tarihinde etkin bir isim oldu. Onun Fâtımî tarihindeki en önemli rolü; el-Mustansır'ın ölümü üzerine onun yerine geçmesi gereken Nizâr'ı bertaraf ederek hilâfet makamına Ebû el-Kâsım Ahmed'i **el-Musta'li Bi-Allâh** lakabıyla tahta geçirmesidir ki; bu durum İsmaili-Fâtımî akidesinde bölünmeye sebep olmuş ve İsmaililerin bu olaydan sonra en-Nizârîye ve el-Musta'liye olarak ikiye ayrılmışlardır⁹⁴. el-Efzâl'in vezirliği döneminde olan diğer önemli bir olayda Haçlıların Anadolu üzerinden gelerek önce Urfa'yı arkasından Antakya'yı ve devamında da Kudüs'ü ele geçirmeleridir.

Bu sırada Fâtımî Devleti'nde vezâret makâmında bulunan ve devlet idâresini elinde tutan el-Efzâl b. Bedr el-Cemâlî(1094-1121)'nin Haçlı tehlikesini kavrayamayıp, hafife almasının yanında, onlara bir elçilik heyeti göndererek Selçuklulara karşı onlar nezdinde giriştiği ittifak teşebbüsleri, hattâ onları Selçuklu topraklarını işgal konusunda teşviki ve yardım vaadi⁹⁵, onun Haçlı Seferinin amacını anlamaktan çok uzak olduğunu göstermektedir. Haçlı ordularının asıl niyetini kavradığında ise iş işten çoktan geçmiş, ileri harekâtına devam eden Haçlılar Fâtımî hâkimiyeti altında bulunan Kudüs kapılarına dayanmıştı⁹⁶. el-Efzâl ardından işin vahametini anlayıp 1099'da onlarla savaşa tutuşmuş ise de neticede mağlup olarak Fâtımî kontrolündeki bir çok şehri onlara terk etmek zorunda kalmıştır⁹⁷.

⁹¹ İbn el-Esîr bu tarihi Kasım-Aralık 1094 olarak vermiş. Bkz. İbn el-Esîr, **el-Kâmil**, VIII, s. 372; a.mlf., **İslâm Tarihi**, c.X, s. 200.

⁹² İbn el-Kalânîsi, **Zeyl**, s.128; İbn Zâfir, **Ahbâr ed-Duvel**, s.77; İbn Muyesser, **Ahbâru Mısır**, s.52-53; el-Makrizî, **İtti'âz**, c.II, s.329-332; en-Nuveyrî, **Nihâyet el-Ereb**, c.XXVIII, s. 239-240; Cemâl ed-Dîn Surûr, **ed-Devlet el-Fâtîmiyye**, s.109; Ahmed Muhtar el-Abbâdî, **Fî et-Tarih**, s.305-306; Abdülkerim Özeydin, "Bedr el-Cemâlî", **D.İ.A.**, c.V, s. 330; Dadoyan, **The Fatimid Armenians**, s. 124; Nihat Yazılıtaş, **Fâtımî Devleti'nde Türkler**, s.142.

⁹³ Dadoyan, **The Fatimid Armenians**, s.127.

⁹⁴ Dadoyan, **The Fatimid Armenians**, s.128-129; Nihat Yazılıtaş, **Fâtımî Devleti'nde Türkler**, s.171-172.

⁹⁵ Haçlıların Antakya şehrini kuşatmaları esnasında, Fâtımî veziri el-Efzâl ümitsizliğe kapılan Haçlıları teşvik için bir elçi heyeti göndererek (1098) onlara silah ve yiyecek yardımında bulunmuştur. S. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, (Çev. Fikret İşıltan), Ankara 1998, c.I, s.176; Y. D. Gavanime, "El-Efzâl b. Bedr'ül-Cemâlî ve Birinci Haçlı Seferindeki Rolü", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1987, Sayı XIII, s. 148; Eymen Fuâd Seyyid, "Efzâl Bin Bedr'ül-Cemâlî ve Fatımîlerin Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", **Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Selahaddin-i Eyyubî Sempozyumu** (23-24 Kasım 1996 Diyarbakır), Diyarbakır 1997, s. 143.

⁹⁶ Nihat Yazılıtaş, "Sûr Şehrinin Haçlılar Tarafından Tehdidi Karşısında Fâtımî-Tuğtekin İttifakı", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Ankara 2003, Yıl VII, c. VII, S. 3, s.117-118.

⁹⁷ Dadoyan, **The Fatimid Armenians**, s. 135

el-Efzâl'in 1121 bir suikast neticesinde öldürülmesi ile yerine el-Me'mun el-Bataihi vezir olarak atandı. Halife el-Âmir (1101-1130), onun da 4 yıl sonra öldürülmesi üzerine yerine başkasını atamayarak ölümüne kadar işleri kendisi idare etti⁹⁸. el-Âmir'in ölümünden iki hafta sonra el-Efzâl'in oğlu Ebû Ali Ahmed Kuteyfat el-Ekmele b. el-Efzâl askerlerin isteği ile vezaret makamına atandı⁹⁹. Bedr el-Cemâlî ailesinin bu üçüncü kuşak temsilcisi de babası ve dedesi gibi Fâtımî tarihinde iz bırakmıştır. el-Âmir'in arkasında vâliyet bırakmadan ölmesi Fâtımî Hilâfetinde bazı problemleri beraberinde getirdi. el-Âmir'in ölümünden sonra eşlerinden birinin hâmile olduğunun söylenmesi bu karışıklığı daha da artırdı. Bunun sonucunda hânedânın hayattaki en yaşlı üyesi ve el-Âmir'in amcasının oğlu olan Ebû el-Meymûn 'Abd el-Mecîd, doğacak erkek çocuğun nâibi olarak iktidara geçti. Ancak bir süre sonra Abd el-Mecîd'in muhalefetine rağmen vezâret makamına gelen Kuteyfat, onu tutuklayarak hapse attırdıktan sonra, hutbeyi **On İki İmâmîcılar**'ın beklenen imâmı, **İmâm Mehdî** adına okuttu ve para bastırdı. İsmâilî Fâtımî Da'veti açısından bu olay önemli bir dönüm noktası idi. Ancak bir yıl sonunda Kuteyfat, Kutâmelilerin ve Mısır'daki İsmâilîlerin desteğini alan Ermeni asıllı Yanis'in darbesi sonucu devrilererek 8 Aralık 1131 tarihinde öldürüldü¹⁰⁰. 'Abd el-Mecîd tekrar makâmına iâde edildi. Bundan üç ay sonrada "**el-Hâfız Lî-Dîn Allâh**" lakâbıyla halifeliği ve imâmlığı ilân edildi. Ermeni asıllı Yanis de el-Hâfız'ın veziri oldu¹⁰¹. Halife tâyininde meydana gelen bu bunalım ise İsmâilîler arasında yeni bir ayrılığa sebep oldu¹⁰².

Bedr el-Cemâlî'nin gelişiyle birlikte başlayan vezirlerin nüfuz asrında, bu makâmı ele geçirmek için olan mücâdele el-Hâfız döneminde de devam etti. el-Hâfız, idâreyi eline almak için, kendisi adına özel askerî birlik oluşturarak iktidardaki gücünü artırmaya çalışan Yanis'i 1132 yılının sonlarına doğru ortadan

⁹⁸ Nihat Yazılıtaş, **Fâtımî Devleti'nde Türkler**, s.173; Dadoyan bundan önce el-Efzâl'in başka bir oğlunun vezaret makamına atandığını söylüyorsa da bunu kaynaklar teyit etmemektedir. Bkz. Dadoyan, **The Fatimid Armenians**, s. 136.

⁹⁹ Farhad Daftary, **İsmaililer**, s.315, Dadoyan bundan önce el-Efzâl'in başka bir oğlunun vezaret makamına atandığını söylüyorsa da bunu kaynaklar teyit etmemektedir. Bkz. Dadoyan, **The Fatimid Armenians**, s. 136.

¹⁰⁰ Dadoyan, **The Fatimid Armenians**, s. 140-143; Nihat Yazılıtaş, **Fâtımî Devleti'nde Türkler**, s.173.

¹⁰¹ Dadoyan, **The Fatimid Armenians**, s.143-144.

¹⁰² Bir önceki İmâm olan el-Âmir'in oğlu olmayan el-Hâfız'ın İmâmlık iddiası, Fâtımî İsmâilî hareketinde yeni bir bölünmeye sebep oldu. el-Hâfız'ın ve onun haleflerini İmâm olarak kabul edenlere "**el-Hâfızıyye**" veya "**el-Mecidiyye**" denildi. Onun İmâmlığını kabul etmeyip, el-Âmir'in ölümünden sonra dünyaya gelen çocuğu Tayyib'i, İmâm olarak kabul edenlere de ilk önceleri "**el-Âmiriyye**", sonraları da "**et-Tayyibiyye**" denildi. Bkz. Farhad Daftary, **İsmaililer**, s.316-317.

kaldırdı¹⁰³. el-Hâfız bu hâdiseden yaklaşık iki yıl sonra vezirlik makamına büyük oğlu ve veliahdı olan Süleyman'ı geçirdi. Onun iki ay sonra ölümü üzerine diğer oğlu Haydere'yi veziri yaptı. Ancak el-Hâfız'ın diğer oğlu Hasan bu duruma baş kaldırarak vezirliği ağabeyinin elinden aldı. Hasan'ın icraatından memnun olmayan ordu isyan ederek Hasan'ın öldürülmesini isteyince, el-Hâfız onu zehirleterek öldürmek zorunda kaldı. Bu sırada Hasan'ın ölümünden önce isyancı askerlere karşı yardım talebinde bulunduğu Ermeni asıllı ve dinini değiştirmemiş olan¹⁰⁴ **el-Garbiye** vâlisi Behram, el-Kâhire'ye gelerek vezirlik makamını ele geçirdi(Mart 1135)¹⁰⁵. Behram'ın vezirlik makamına geçtikten sonra Hristiyan yanlısı politikası ve el-Kâhire'ye dışarıdan 30 bine yakın Ermeni'yi getirmesi Müslümanların tepkisine sebep oldu. Neticede Rıdvan b. el-Velehşâ'nın başlattığı karşı hareket sonucunda Şubat 1137 tarihinde vezirliği bırakarak el-Kâhire'yi terk etti¹⁰⁶. Sünnî olan Rıdvan b. el-Velehşâ vezirlik makamına geçti. Rıdvan b. el-Velehşâ vezir olarak ilk defa "**el-Melik**" unvanını kullanarak kendisinden sonra gelen vezirler ve Eyyûbî hânedânı için de bir geleneği başlatmış oldu. Ancak zamanla onun bu kadar güçlenmesinden rahatsızlık duyan Halife ez-Hâfız, onu 1139 yılında görevinden aldı. el-Hâfız, Rıdvan b. el-Velehşâ'yı vezirlikten uzaklaştırdıktan sonra Behram'ı tekrar Kâhire'ye çağırdı. Vezirlik görevine resmen atamamakla birlikte vezirlik yetkilerini ona verdi¹⁰⁷ ise de o da bir yıl sonra (1140) öldü¹⁰⁸. Behram Fâtımî Devleti'nde vezâret makamına geçen Ermeni vezirlerin sonuncusu idi¹⁰⁹.

Bazı kaynaklar el-Fâiz Bi-Nasr Allâh zamanında vezâret makamına gelen Talâi b. Ruzzik'in aslının da Ermeni olduğunu söylüyorlar ise de bu kesin bir bilgi değildir¹¹⁰. ez-Zâfir'in öldürülmesinden sonra Abbas, hilâfet makamına ez-Zâfir'in beş yaşındaki oğlu İsa'yı "**el-Fâiz Bi-Nasr Allâh**" lakâbıyla geçirdi. Abbas, bunun hâricinde halîfenin öldürülmesinden sorumlu tuttuğu halîfenin iki kardeşini de öldürttü. Bu sebeple korkuya kapılan Fâtımî ailesi, Asyut'un vâlisi Talâi b. Ruzzik'ten yardım istedi. Talâi b. Ruzzik'in el-Kâhire'ye yürümesi üzerine Suriye'ye kaçan Abbas ve oğlunun yolları Haziran 1154'te Haçlılar tarafından kesildi. Abbas çarpışma esnasında öldürüldü. Sağ olarak ele geçirilen oğlu

¹⁰³ Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 144; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.173.

¹⁰⁴ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s. 122

¹⁰⁵ Farhad Daftary, *İsmaililer*, s. 317

¹⁰⁶ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s. 123-124; Kalkaşandî, *Subh el-A'şâ*, c. VIII, s. 263-264; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 93-101, 171; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.174.

¹⁰⁷ Farhad Daftary, *İsmaililer*, s. 317-318.

¹⁰⁸ İbn Muyesser, *Ahbâru Mısır*, s. 124-133; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 102; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.174

¹⁰⁹ Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 102.

¹¹⁰ Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 154.

Nasr ise Haçlılar tarafından el-Kâhire'ye gönderildi. Bu sırada el-Kâhire'ye ulaşan Talâi b. Ruzzik, vezâret makâmına geçti. Onun döneminde de Haçlılara karşı olan mücâdele sürdürülmeye çalışılmıştır. Çocuk yaştaki halifenin bedeni, bu karmaşaya dayanamadı ve henüz on bir yaşına girmiş olan el-Fâiz Bi-Nasr Allâh 1160 yılında hayata gözlerini yumdu¹¹¹.

Talâi b. Ruzzik, el-Fâiz Bi-Nasr Allâh'ın ölümü üzerine el-Hâfız'ın torunu ve el-Fâiz'in amca oğlu olan dokuz yaşındaki Ebû Muhammed Abdullâh b. Yusuf'u "el-Âzîd Li-Dîn Allâh" lakâbıyla hilâfet makâmına geçirdi. Kızını halifeyle evlendiren Talâi b. Ruzzik'in Mısır'daki konumu zamanla güçlendi. Ancak 1161'de düzenlenen bir suikastla öldürüldü¹¹². Yerine oğlu Ebû Şucâ' el-Âdil İbn Ruzzik atandı. 1163 yılına gelindiğinde o da yukarı Mısır'daki Kus şehri valisi Şâver b. Mucîr tarafından öldürüldü. Vezâret makamına geçen Şâver b. Mucîr'in bu görevi dokuz ay sürdü. Fâtımî kumandanlarından Dirgâm b. Âmir tarafından el-Kâhire'den uzaklaştırıldı¹¹³. Bu ikisi arasındaki mücâdele Fâtımî devletinin sonunu getirmiştir. 1169 yılında Nureddin b. Mahmud b. Zengi'nin kumandanı Şirkuh ile yeğeni Salahaddin Mısır'ı zaptetmiş, 1171 yılında Salahaddin resmen Fâtımî hilâfetine son vermiştir.

1074'de Bedr el-Cemâlî'nin Kâhire'ye gelerek vezâret makamına geçmesinden, devletin 1171'de zevâline kadar 6 müslüman Ermeni (toplam 58 yıl) ve birde Hıristiyan Ermeni olan Behram'la(2 yıl) toplam 7 Ermeni asıllı vezir yaklaşık 60 yıl Fâtımî devlete hükmetmiştir. Devletin hızla toprak kaybına uğradığı ve **Veziirler Asrı** denen bu dönemde başta da belirttiğimiz gibi Fâtımî halifeleri otoritelerini kaybetmişler, idâre tamamen vezirlerin eline geçmiş ve vezirlik makamı, gücü olanın adeta zorla ele geçirdiği bir makam olmuş ve bu makam için yapılan mücadele de devletin sonunu getirmiştir.

DİĞER UNSURLAR:

Fâtımîler yukarıda sayılan milletlerin haricinde Rumları, Frankları ve son dönemde Kürtleri de orduda istihdam etmişlerse de bunları orduda önemli bir yekun tutmuyorlardı. Rumların Kâhire'de kendilerine ayrılmış Hârat er-Rûm

¹¹¹ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.176

¹¹² Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 165.

¹¹³ Farhad Daftary, *İsmaililer*, s.319-321; H.İ. Hasan, *Tarih ed-Devlet el-Fâtımiyye*, s. 188-190; a.mlf, "Fâtımîler", *D.G.B.İ.T.*, c.V, s. 236-237; Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, s. 167; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, s.176

adıyla bilinen bir mahalleleri vardı¹¹⁴. Kürtler ise Hârat el-Bustân'da oturuyorlardı¹¹⁵.

SONUÇ:

Devletin kuruluşunda ağırlıklı olarak Kuzey Afrika'nın savaşçı milleti Berberîlerden faydalanan Fâtımî halifeleri, Arapları ve çoğunluğu Slav asıllı olan ve bu sebeple es-Sekâlibe olarak adlandırılan Avrupalı köleleri de ordularında istihdam etmişlerdir. Suriye'nin fethi esnasında daha düzenli ve disiplinli ordular karşısında bir nevi kabile askerlerinden oluşan Fâtımî ordusunun başarısızlığa uğraması Fâtımîleri ordunun yapısı üzerinde tekrar düşünmeye itti. Bunun neticesinde Fâtımîler, düzenli orduya duyulan ihtiyaç ve Berberî unsura karşı bir denge oluşturmak amacıyla, dönemin askerlik sanatının en iyi icracıları olan Türkleri orduda istihdam etmeye başladılar. Türklerin orduda ağırlıklarının artması üzerine Türklerle Berberîler arasında başlayan rekabet ve mücadeleden başarı ile çıkan Türkler idarede söz sahibi oldular. Bu durum üzerine Fâtımîler, bu seferde Türklerle karşı denge oluşturmak amacıyla Zencilerin ordu içindeki sayılarını artırdılar. Ancak Fâtımîlerin orduda denge kurma politikasının sonuçları arzu edilenin tersi oldu. Ordu içindeki Berberî, Türk ve Zenci unsur arasındaki mücadele devleti zaafa uğrattığı gibi Fâtımî halifelerinin otoritelerini de yok mesabesine indirdi.

İşte ordudaki bu çok uluslu yapı ve bu yapı içindeki rekabet devletin gücünü bitme noktasına getirdiği sırada, VIII. Fâtımî Halifesi el-Mustansır (1036-1094) yeni bir etnik unsur olan Bedr el-Cemâlî komutasındaki Ermenileri Kâhire'ye çağırdı. Kahire'ye gelen Bedr el-Cemâlî kurnazlığı ile başta Türkler olmak üzere diğer gurupları bertaraf ederek idareye tek başına hâkim oldu. Göreceli de olsa Mısır'a bir sükûn geldi. Bedr el-Cemâlî'nin gelişiyile idareye tekrar hakim olacağını düşünen el-Mustansır umduğunu bulamadı. Bedr el-Cemâlî'nin geniş yetkilerle vezâret görevini üstlenerek, adeta bir sultan gibi idareye tek başına hakimiyeti ile birlikte Fâtımî halifelerinin idaredeki yetkileri geri dönmek üzere ellerinden çıktı. Böylece Fâtımî Devleti Tarihi'nde *Vezirler Asrı* denen -otoritenin tamamen vezirlerin kontrolünde olduğu- ve devletin yıkılışına kadar devam edecek olan yeni bir devir başladı. Vezirlerin idareye hakim olduğu bu devirde kargaşa bitmek yerine, vezâret makamı için yapılan mücadelelerle daha da arttı. Netice de vezâret makâmını ele geçirmek isteyen vezir

¹¹⁴ el-Makrizî, *el-Hitât*, c.II, s. 8; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.76; 'Abd el-Mun'im Mâcid, *Nuzum el-Fâtımiyyîn*, c.II, s. 203.

¹¹⁵ el-Makrizî, *el-Hitât*, c.II, s. 14; 'Abd el-Mun'im Mâcid, *Nuzum el-Fâtımiyyîn*, c.II, s. 203.

adaylarının yabancı güçleri ülkeye davetleri ve bu süreçteki mücadeleler Fâtımî Devlet'nin sonunu getirmiştir.

Fâtımîler, Nizâm el-Mulk'ün de savunduğu¹¹⁶ ve Ortaçağ İslâm Devletlerinde uygulanan ve merkezî otoritenin güçlü olduğu dönemlerde gerçekten de faydası olan değişik milletlerden ordu teşkilini dönemlerinin şartları doğrultusunda uyguladılar. Ancak bu sistem Fâtımîlerde merkezî otoritenin gücünü kaybetmeye başladığı andan itibaren fayda yerine zarar getirmiş, hatta devletin çöküşünün sebebi olmuştur.©

¹¹⁶ Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme, (Haz.ve çev. Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1999, s. 72.